

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ ΩΣ ΒΑΣΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΣΤΑΣΗΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ

Dr. Άγγελος Τσαλκάνης

Κοινωνιολόγος - Επικ. Καθηγητής

στο Τμήμα Κοινων. Εργασίας - Τ.Ε.Ι. Αθήνας

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να διερευνήσει την ύπαρξη σχέσης μεταξύ των κοινωνικών χαρακτηριστικών της σύγχρονης ελληνίδας και ορισμένων στάσεων και συμπεριφορών της απέναντι στο θεσμό του γάμου.

Ειδικότερα εξετάζεται, αν και σε ποιο βαθμό, η θέση της στον εργασιακό χώρο και το μορφωτικό της επίπεδο επιδρούν στη διαμόρφωση των στάσεων της απέναντι στη μητρότητα.

Υπογραμμίζεται ιδιαίτερα το γεγονός ότι, συνειδητά ή μη, η σύγχρονη ελληνίδα επαναστατικοποιεί τις παραδοσιακές σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, επανεξετάζοντας, συχνά αμφισβητώντας ή ακόμα και απορρίπτοντας την παραδοσιακή αντίληψη περί μητρότητας, αφήνοντας να αναδυθούν προβληματισμοί για το μέλλον των οικογενειακών θεσμών στην Ελλάδα.

I

Η παρατηρούμενη ποσοτική αποδυνάμωση της οικογένειας στην Ελλάδα τα τελευταία σαράντα χρόνια και η κατά θεαματικό τρόπο συνεχής αύξηση των ατομικών νοικοκυριών (Τσαλκάνης, 1993) - δηλωτική μιας διαδικασίας ποιοτικής μετάλλης στην οποία έχουν εμπλακεί οι οικογενειακοί θεσμοί - απαιτεί προσεκτική διερεύνηση των παραγόντων που λειτουργούν προσδιοριστικά στην ανάπτυξη της δυναμικής των σχέσεων των μελών της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας, προκειμένου να υπογραμμισθούν τα στοιχεία εκείνα που θα σηματοδοτήσουν το μέλλον των οικογενειακών θεσμών.

Προς την προοπτική αυτή κι έχοντας υπόψη ότι ο θεσμός του γάμου αποτελεί τη βάση του παραδοσιακού νοικοκυριού και της κλασικής πυρηνικής οικογένειας, είναι απολύτως απαραίτητο αρχικά να ελεγχθεί ο βαθμός αποδοχής από τα δύο φύλα των ρόλων που τους ανατίθενται στα πλαίσιά του, αφού τυχόν επανεξέταση, αμφισβήτηση ή απόρριψη μέρους ή όλου του περιεχομένου των ρόλων θα επιφέρει άμεσες συνέπειες στο σύνολο των οικογενειακών θεσμών.

Πρωταρχική σημασία για την ύπαρξη οικογένειας έχουν οι γονεϊκοί ρόλοι και ιδιάζουσα βαρύτητα αποδίδεται στο ρόλο της μητέρας. Η μητρότητα, ως πρωταρχικός προορισμός της γυναίκας, αποτελεί επί αιώνες κεντρικό άξονα της ιδεολογίας που αποπνέουν οι οικογενειακοί θεσμοί δεδομένου ότι τροφοδοτού-

νται αδιάλειπτα απ' αυτήν (Comer et al, x.x.ε., σελ. 8-9, Wearing, 1984, Michel and Texier, 1964, τ.1, σελ. 9 κ.επ.). Είναι λοιπόν γύρω από τον άξονα αυτό που αρχικά θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας προκειμένου να ελέγξουμε αν και κατά πόσο η επίδρασή του παραμένει αμείωτη τις τελευταίες δεκαετίες στην ελληνική κοινωνία.

Υπόθεση εκκίνησης αυτής της διαδρομής θα αποτελέσει το γεγονός ότι τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα ενώ παρατηρείται μια σχετική σταθερότητα των κοινωνικών χαρακτηριστικών του άντρα, που του επιτρέπει να διατηρεί την κυρίαρχη θέση του στις σχέσεις του με το άλλο φύλο, δε συμβαίνει το ίδιο με βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά της γυναίκας, που η ραγδαία μεταβολή τους δε μπορεί παρά να εμπλέκεται καταλυτικά στη διαμόρφωση νέων στάσεων απέναντι στην παραδοσιακή αντίληψη περί μητρότητας και στο θεσμό του γάμου γενικότερα.

II

Η πολλαπλή εξάρτηση της γυναίκας από το οικογενειακό περιβάλλον και ιδιαίτερα από το σύζυγό της, που είναι και τα βασικά γνωρίσματα της θέσης της στην Ελλάδα όσο δεν έχει αρχίσει ακόμη μια σοβαρή προσπάθεια εκβιομηχάνισης, δεν μπορούσε να έχει πιο στέρεη βάση απ' αυτήν της παντελούς έλλειψης οικονομικής της αυτοδυναμίας. Μια τριπλή οικονομική εκμετάλλευσή της από τον άντρα διατηρείτο όσο παρέμενε ιδιαίτερα εύρωστος ο πρωτογενής τομέας παραγωγής, αφού στα πλαίσια αυτά ο άντρας ελέγχει τη διεύθυνση και οργάνωση της παραγωγής της οικογενειακής μονάδας. Έτσι ο προορισμός της γυναίκας ήταν, η εξασφάλιση των απαραίτητων εργατικών χεριών για την κάλυψη των αναγκών της παραγωγής (μέσω του παραδοσιακού ρόλου της μητέρας), η παροχή υπηρεσιών προς όλα τα μέλη της οικογένειας (μέσω του ρόλου της νοικοκυράς), ενώ παράλληλα ήταν υποχρεωμένη να διαθέτει επιπλέον την εργατική της δύναμη για την οικογενειακή αγροτική παραγωγή, χωρίς βέβαια το τελευταίο να της εξασφαλίζει την παραμικρή προσπάθεια οικονομικής ανεξάρτησης, αφού η διαχείριση της οικογενειακής παραγωγικής μονάδας ήταν έργο κύρια του άντρα.*

Για τη γυναίκα, οι μεγάλες αλλαγές που την περιμένουν και αυτές που η ίδια θα συμβάλει συνειδητά ή μη να γεννηθούν, αρχίζουν να παρατηρούνται τη δεκαετία του '60 με την ανάπτυξη του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα της παραγωγής. Το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό αποτέλεσμα της εργασίας της γυναίκας στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα της παραγωγής διαφέρει ριζικά από αυτό που προκύπτει από την απασχόλησή της στον πρωτογενή τομέα. Η μη αμειβόμενη εργασία της στον πρωτογενή τομέα και η απόλυτη κυριαρχούμενη θέση της στην οικογένεια την καταδίκασε σε συνειδησιακό λήθαργο αναφορικά με τη συμβολή της στη λειτουργία τόσο του αγροτικού νοικοκυριού όσο και της περιβάλλουσας κοινωνίας.

* Για το νομικό καθεστώς που κατοχύρωνε την απόλυτη κυριαρχία του άντρα πριν την αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου το 1983 πρβ.: Νικολαΐδου, 1981, σελ. 17 κ.επ., Πανταζή - Τζίφα, 1984, σελ. 57 κ.επ., Κακλαμανάκη, 1979, σελ. 92 κ.επ., Τάκαρη, 1978, σελ. 54 κ.επ.

Ιδιαίτερο λοιπόν ενδιαφέρον για τη μελέτη μας παρουσιάζει η αμειβόμενη εργασία της γυναίκας στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, το 1960 μόλις το 10.6% των ελληνίδων ηλικίας 15 ετών και άνω απασχολούνται στο 2/γενή και 3/γενή τομέα. Δέκα χρόνια αργότερα παρατηρείται μια πολύ σημαντική αύξηση του ποσοστού τους κατά 39.6% και το 1991 σημειώνεται μια νέα μεγάλη αύξηση του ποσοστού αυτού κατά 29.4% σε σχέση με το επίπεδο στο οποίο κυμαίνεται το 1981. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής του πληθυσμού της χώρας, το 1991, το 19.8% των ελληνίδων ηλικίας 15 ετών και άνω απασχολούνται στο 2/γενή και 3/γενή τομέα, έχουμε δηλ. μια αύξηση του ποσοστού τους από το 1961 κατά 86.8%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ 2/ΓΕΝΗ ΚΑΙ 3/ΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΧΩΡΑΣ 15 ΕΤΩΝ & ΑΝΩ	ΑΠΑΣΧΟΛ. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ 2/ΓΕΝΗ & 3/ΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ	%
1961	3205109	340900	10.6
1971	3400176	502940	14.8
1981	3838627	587354	15.3
1991	4244566	840261	19.8

Πηγές:

- Ε.Σ.Υ.Ε. (1962), τόμος 2, τεύχος III, Πίνακας III.16, σελ. 54.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1968), τόμος III, Πίνακας 2, σελ. 44.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1973), τόμος I, Πίνακας I:19, σελ. 79.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1975), τόμος II, Πίνακας I, σελ. 1 και τόμος II, Πίνακας 2, σελ. 137.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1984), τόμος II, Πίνακας 4, σελ. 55.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1985), τόμος III, τεύχος Β', Πίνακας 22, σελ. 708.
- Ε.Σ.Υ.Ε. Δ/ση Απογραφών, Στοιχεία Απογραφής 1991.

Η εκτίναξη του ποσοστού των απασχολούμενων γυναικών στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα, αποτέλεσμα των νέων συνθηκών που επικρατούν στην αγορά (που στρέφεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς τα άτομα που έχουν περιορισμένα δικαιώματα και μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μεγαλύτερης εκμετάλλευσης^{*}), θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη χειραφέτηση της εγκλωβισμένης σε δυσμενείς οικογενειακές σχέσεις κυριαρχίας γυναίκας. Αν η αύξηση που παρατηρήθηκε μεταξύ 1961 και 1971 προκλήθηκε - όπως είπαμε - από τις νέες οικονομικές συνθήκες που έστρεψαν το κεφάλαιο προς άτομα που η κοινωνική τους θέση τα έκανε ιδιαίτερα ευάλωτα σε εκμετάλλευση, από τη μεριά της γυναίκας η ένταξή της

* Όπως πολύ σωστά σημειώνει ο Χλέτσος, 1988, σελ. 137, "η κινητικότητα της γυναικείας εργασίας εξαρτάται από πάμπολλους παράγοντες". Εμείς αναφερόμαστε εδώ σ' αυτόν που θεωρούμε ως βασικό παράγοντα πρωτογενούς εξωτερικής ώθησης σε κίνηση των αντιθέσεων στο εσωτερικό της οικογένειας.

στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα έγινε την περίοδο εκείνη κατά κύριο λόγο στα πλαίσια ενός νέου ρόλου που αναλάμβανε, αυτού της οικονομικής στήριξης της οικογένειάς της.

Όπως προκύπτει από σχετική έρευνα της Μ. Νικολαΐδου, το 1974 “το ταμπού της γυναικείας φύσης δεν έχει σπάσει ακόμη” (Νικολαΐδου, 1975 και 1981, σελ. 95). Έτσι η γυναίκα συνεχίζει να κινείται παράλληλα και στα πλαίσια των παραδοσιακών της ρόλων μέχρις ότου συνειδητοποιήσει ότι η σύγκρουση που βιώνει καθημερινά, ανάμεσα στο ρόλο της στο νέο εργασιακό χώρο και στους παραδοσιακούς οικογενειακούς ρόλους της, δε λύνεται παρά μόνο με επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου των ρόλων όλων των μελών του νοικοκυριού, άρα και των σχέσεων μεταξύ τους, και που για να είναι απόλυτα επιτυχής δεν μπορεί παρά να αφορά την αλλαγή νοοτροπίας του συνόλου των μελών της κοινωνίας αναφορικά με τις σχέσεις των δύο φύλων.

Πρέπει όμως να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι ακόμα και όταν η γυναίκα δεν έχει αποβάλλει το σύνολο των γυναικείων προτύπων που κατασκευάζονται από την ανδροκρατούμενη κοινωνία, αποδεχόμενη μέρος της κυρίαρχης ιδεολογίας σχετικά με ορισμένα δήθεν “φύσει” χαρακτηριστικά του φύλου της και υποχρεούμενη έτσι να λειτουργεί ως αντικείμενο, δεν παύει να αντιμάχεται την αντρική κυριαρχία και να προωθεί - μη συνειδητά όμως - νέους τύπους σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Η αντιστροφή των επιδιωκόμενων αποτελεσμάτων από τη λειτουργία αυτών των προτύπων γίνεται δυνατή ακριβώς επειδή στο εξής οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες στις οποίες καλούνται αυτά τα πρότυπα να συνεχίζουν να λειτουργούν έχουν αλλάξει. Έτσι, ενώ κατά την περίοδο που η γυναίκα δεν είχε αμειβόμενη εργασία τα πρότυπα αυτά λειτουργούσαν υποβοηθητικά για την αντρική κυριαρχία, στις νέες συνθήκες η συμμόρφωση της γυναίκας προς αυτά δεν νοείται χωρίς παράλληλη αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων.

Μπορούμε λοιπόν να ορίσουμε τη δεκαετία του '70 ως περίοδο ωρίμανσης των νέων συνθηκών και συνειδητοποίησης από μέρους της γυναίκας των δικαιωμάτων της και των νέων σχέσεων που με δική της πρωτοβουλία, αλλά και σημαντικό κόστος, πρέπει να επιδιώξει να επιβάλλει.

Υποστηρίχτηκε ότι η γυναικεία απασχόληση στο μέτρο που “είναι συνάρτηση του εκπαιδευτικού επιπέδου... δεν είναι ούτε έκφραση επιθυμίας ανεξαρτητοποίησης της γυναίκας ούτε πράξη που υπογραμμίζει την αντίθεσή της προς την παράδοση και το κατεστημένο” (Μουσούρου, 1993, σελ. 37). Όμως, από τη δεκαετία του '80 γίνεται αισθητό σε μεγάλη κλίμακα ότι η διεκδίκηση από τη γυναίκα μιας θέσης στην παραγωγή δεν εντάσσεται πλέον μόνο στα πλαίσια ενός νέου βοηθητικού οικογενειακού ρόλου αλλά πρώτιστα στοχεύει στην αυτοπραγμάτωση του είναι της (πρβλ. Hoffman, 1976).

Η αύξηση του αριθμού των γυναικών σε υψηλό μορφωτικό επίπεδο είναι ιδιαίτερα σημαντική κατά την τελευταία δεκαετία. Οι γυναίκες που έχουν περατώσει τις σπουδές τους στην Ανώτατη Εκπαίδευση (βλ. Πίνακα 2) αποτελούσαν το 1961 το 22.6% του συνολικού αριθμού των ατόμων της κατηγορίας αυτής. Το 1971 το ποσοστό τους είναι 28.7%, το 1981 φτάνει το 30.5% και το 1991 έγινε 41.4%. Βλέπουμε δηλαδή ότι μεταξύ 1961 και 1991 παρατηρείται αύξηση του ποσοστού των γυναικών αποφοίτων Α.Ε.Ι. κατά 83.2%, αύξηση παρόμοιας έκτασης με αυτήν που σημειώνεται την ίδια περίοδο στον τομέα απασχόλησης γυναικών στο 2/γενή και 3/γενή τομέα παραγωγής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ

ΕΤΟΣ	ΑΝΤΡΕΣ		ΓΥΝΑΙΚΕΣ	
	ΑΠΟΛ. ΑΡΙΘ.	%	ΑΠΟΛ. ΑΡΙΘ.	%
1961	95988	77.4	28080	22.6
1971	149884	71.3	60220	28.7
1981	228961	69.5	100528	30.5
1991	352240	58.6	248712	41.4

Πηγές:

- Ε.Σ.Υ.Ε. 1972, Πίνακας V:3.16, σελ. 90
- Ε.Σ.Υ.Ε. 1983, Πίνακας VI:1, σελ. 130.
- Ε.Σ.Υ.Ε. 1994α, Πίνακας VI:2, σελ. 154.
- Ε.Σ.Υ.Ε. Δ/ση Απογραφών, Στοιχεία Απογραφής 1991.

Πράγματι η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών συνδέεται άμεσα με τη διαμόρφωση υψηλών ποσοστών γυναικείας απασχόλησης (βλ. Τάκαρη, 1984, σελ. 233 κ.επ. και Πανταζή - Τζίφα, 1984, σελ. 28), καταργώντας μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις και το απόλυτο της αντρικής κυριαρχίας σε ορισμένα επαγγέλματα.

Η επιδίωξη από την άγαμη υψηλού μορφωτικού επιπέδου είναι δηλωτική της βούλησής της όχι μόνο να αυξήσει τις πιθανότητές της για εξεύρεση εργασίας και να εμπλακεί στις κοινωνικές διεργασίες από τις οποίες ήταν αποκλεισμένη, αλλά και να αναπτύξει ολόπλευρα την προσωπικότητά της, να ολοκληρωθεί ως κοινωνικό άτομο. Αυτή η προοπτική είναι φυσικό, όπως απέδειξε σχετική έρευνα (Γεώργας, 1986), να συνδέεται με την κατηγορηματική απόρριψη από μέρους της των παραδοσιακών οικογενειακών αξιών.

Παράλληλα, η άνοδος του μορφωτικού της επιπέδου και ιδιαίτερα η αυξανόμενη συμμετοχή της στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, επιτρέπει πλέον στη γυναίκα την πρόσβαση στους χώρους διάθεσης των μέσων που μπορούν να της επιτρέψουν να διεκδικήσει, απαιτήσει και τελικά να επιβάλλει πιο ισότιμες σχέσεις με τους άλλους, ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης της οντότητάς της από τον κοινωνικό της περίγυρο. Κι αυτό αφορά τόσο τις άγαμες όσο και τις έγγαμες, αφού ενδέχεται να καθορίσει για μεν τις άγαμες τη στάση τους απέναντι στο γάμο και στη μητρότητα, για δε τις έγγαμες την υποκειμενική διάσταση του ρόλου της συζύγου και της μητέρας (Sharpe, 1982, sel. 196, κ.επ., Wearing, 1984).

III

Με την αλλαγή βασικών κοινωνικών χαρακτηριστικών των εγγάμων γυναικών, βιώνεται όλο και πιο έντονα η σύγκρουση του περιεχομένου των παραδοσιακών ρόλων της συζύγου και μητέρας από τη μια και της εργαζόμενης από την άλλη, εξαιτίας των τεχνητών διλημμάτων που δέχονται ως προφανή την αντίθεση ανάμεσα στο οικιακό και στο δημόσιο και που σκοπεύουν να διατηρήσουν εγκλωβισμένη τη γυναίκα στα πατριαρχικά δεσμά (Μαγγιώρου, 1985). Με την ολοένα και σε μεγαλύτερο βαθμό συνειδητοποίηση από μέρους της της ουσίας του κοινωνικού της αποκλεισμού, θα οδηγηθεί σε υιοθέτηση νέων στάσεων και

συμπεριφορών σε όλα τα επίπεδα της ζωής της. Μια από τις πρώτες απαντήσεις της στα πατριαρχικά ιδεολογήματα, θα αφορά στην επανεξέταση της παραδοσιακής αντίληψης περί μητρότητας και στην υιοθέτηση νέας σεξουαλικής συμπεριφοράς.

Τα τελευταία σαράντα χρόνια παρατηρείται μια φθίνουσα πορεία των δεικτών γεννητικότητας και γονιμότητας (Πίνακας 3). Η γεννητικότητα από 19.4‰ στα μέσα της δεκαετίας του '50, μειώνεται στο 18.9‰ το 1960, στο 16.5‰ το 1970, φτάνοντας στο 15.4‰ το 1980. Στη δεκαετία που ακολουθεί η μείωση γίνεται με ταχύτερους ρυθμούς για να φτάσει το 1990 στο 10.1‰ και το 1993 στο 9.8‰.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΕΞΕΛΙΞΗ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ

ΕΤΟΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ ΕΠΙ 1000 ΚΑΤΟΙΚΩΝ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ ΑΝΑ ΓΥΝΑΙΚΑ 15-49 ΕΤΩΝ
1955	19.4	2.4
1960	18.9	2.2
1965	17.7	2.3
1970	16.5	2.4
1975	15.7	2.3
1980	15.4	2.2
1981	14.5	2.1
1982	14.0	2.0
1983	13.5	1.9
1984	12.7	1.8
1985	11.7	1.7
1986	11.3	1.6
1987	10.7	1.5
1988	10.7	1.5
1989	10.1	1.4
1990	10.1	1.4
1991	10.1	1.4
1992	10.1	1.4
1993	9.8	1.3

Πηγές:

- Ε.Σ.Υ.Ε. 1994α, Πίνακας ΙΙ:27, σελ. 66.
- Ε.Σ.Υ.Ε. 1994β, Πίνακας Ισ' (ii), σελ. 62.
- Ε.Σ.Υ.Ε. Δ/ση Πληθυσμού.

Η μείωση της γεννητικότητας ακολουθείται και από μια αρκετά σημαντική μείωση της γονιμότητας. Έτσι, ενώ το 1955 σε κάθε γυναίκα ηλικίας 15-49 αντιστοιχούσαν 2.4 παιδιά, το 1980 αντιστοιχούσαν 2.2 για να

αρχίσει τα επόμενα χρόνια μια πορεία αισθητής μείωσης της γονιμότητας και να αντιστοιχούν το 1993 σε κάθε γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας μόλις 1.3 παιδιά.

Η πτωτική τάση των δεικτών γεννητικότητας και γονιμότητας δεν μπορεί να αποδοθεί στην ευρεία χρήση των μέσων ελέγχου των γεννήσεων (Michel and Texier, 1964, t.II, σελ. 134). Η αντισύλληψη και η έκτρωση δεν είναι παρά μέσα επίτευξης στόχων. Τόσο οι στόχοι όσο και τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν για την επίτευξή τους εξαρτώνται από αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες.

Χωρίς να υποτιμούμε τη σημασία που πρέπει να δοθεί στους διαγενεακούς δείκτες (Κοτσαμάνης, 1993), είναι πρόδηλη η σχέση που αναδύεται μεταξύ της φθίνουσας πορείας των δεικτών γεννητικότητας και γονιμότητας από τη μια και των γενικότερων οικονομικο-κοινωνικών συνθηκών που επικρατούν στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες αλλά και της κινητικότητας του γυναικείου πληθυσμού στον επαγγελματικό και εκπαιδευτικό χώρο από την άλλη, ιδιαίτερα τη δεκαετία του '80 που συγκεκριμενοποιούνται οι νέες στάσεις του γυναικείου πληθυσμού.

Έρευνες σε πολλές χώρες έχουν δείξει ότι η επαγγελματική απασχόληση και το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των εγγάμων γυναικών επιδρά αρνητικά στους δείκτες γεννητικότητας και γονιμότητας (Michel, 1987). Ανάλογα ισχύουν και στην Ελλάδα. Όπως φαίνεται καθαρά από την έρευνα που έκανε η Συμεωνίδου το 1983, "η γυναικεία απασχόληση ασκεί στατιστικά σημαντική αρνητική επίδραση στον αριθμό των παιδιών που αποκτούν οι γυναίκες" (Συμεωνίδου, 1986 και 1989), χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι η γυναικεία απασχόληση αυτή καθαυτή μπορεί να θεωρηθεί ως αποκλειστικός παράγοντας προσδιορισμού της γονιμότητας (Μπαλούρδος, 1988).

Οι έγγαμες που απασχολούνται στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα χωρίς παράλληλα να έχει αλλάξει το περιεχόμενο των παραδοσιακών ρόλων, αισθάνονται όλο και περισσότερο ότι υπόκεινται σε "κοινωνική ποινή" (Σινόπουλος, 1986) λόγω του διπλού φορτίου - οικιακής και εξωοικιακής απασχόλησης - που τους ανατίθεται (πρβλ. Myrdal and Klein, 1970). Σ' αυτήν την περίπτωση, η σταδιακή εξάλειψη της "ποινής" περνά κατά ένα μέρος και μέσα από τον περιορισμό των υποχρεώσεων των ρόλων της μητέρας - νοικοκυράς, που επιτυγχάνεται ενμέρει με τη γέννηση περιορισμένου αριθμού παιδιών.

Προς αυτήν την κατεύθυνση ενδέχεται να συνεπικουρείται από το σύζυγο, για λόγους όμως που δε συνδέονται συνθήως τόσο με αλλαγή αντιλήψεών του για το περιεχόμενο των οικογενειακών ρόλων, όσο κύρια με αντιλήψεις που αφορούν στη θέση του παιδιού και τη σχέση της με την οικονομική κατάσταση των γονιών, όπως επίσης και στις απαιτήσεις των ίδιων των γονιών για τις δικιές τους συνθήκες ζωής που εξαρτώνται με τη σειρά τους κατά ένα μέρος και από τον αριθμό των παιδιών στην οικογένεια.

Είναι γνωστό ότι στις σημερινές συνθήκες όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο ενός λαού τόσο περισσότερο επιτυχής μπορεί να είναι και η πολιτική δημογραφικού ελέγχου. Ανάλογα ισχύουν και στο επίπεδο των διατομικών σχέσεων. Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο του ζευγαριού και ιδιαίτερα της γυναίκας, αποτελεί βασική προϋπόθεση κύρια της επιτυχούς αντισύλληψης (Συμεωνίδου, 1992, σελ. 213 κ.επ., Τσαούρης, 1991, σελ. 75-76).

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αντίδραση αυτή της γυναίκας στο βάρος της “κοινωνικής ποινής” είναι πρωτογενής, με στοιχεία αυθορμητισμού. Δευτερογενώς, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο μπορεί να της επιτρέψει να καταλάβει ότι η ουσιαστική μείωση της “ποινής” της θα επιτυγχάνεται όσο ο άντρας συνειδητοποιεί την αναγκαιότητα επαναπροσδιορισμού των οικογενειακών ρόλων, αναλαμβάνοντας μεγαλύτερο μέρος των οικιακών ευθυνών στα πλαίσια ουσιαστικής από μέρους του αναγνώρισης της ισοτιμίας των δύο φύλων.

Κατά συνέπεια, ο περισσότερος ισομερής καταμερισμός, όσο τείνει προς τη συνυπευθυνότητα ως έκφραση της αναγκαιότητας εγκαθίδρυσης ισότιμων σχέσεων ανάμεσα στο ζευγάρι, μπορεί να λειτουργήσει θετικά και προς την κατεύθυνση της αύξησης των γεννήσεων στο μέτρο πάντοτε βέβαια που άλλοι εξω-οικογενειακοί παράμετροι δε παρεμβάλλονται ανασταλτικά. Αντίθετα, αν η συνειδητή προσπάθεια της γυναίκας να αποτινάξει την “ποινή” της προσκρούει σε ισχυρή αντίσταση του άντρα, είναι πιθανό η συναίνεση των δύο φύλων που στηρίζονταν μέχρι τώρα στη συνειδητή ή μη αποδοχή ενός συστήματος κυριαρχίας μέσα στην οικογένεια, να παραχωρήσει τη θέση της στη σύγκρουση (Blood, 1976) και σε ουσιαστική ή και τυπική διάλυση του οικογενειακού σχήματος. Ο αντίκτυπος στον άγαμο γυναικείο πληθυσμό θα εκδηλωθεί με έντονο σκεπτικισμό απέναντι στο γάμο που μπορεί να πάρει διάφορες μορφές, από την ένταξη με όρους που η μη πλήρωσή τους θα οδηγήσει κάποια στιγμή σε έξοδο από το σχήμα, ως την εξαρχής άρνηση ένταξης στα οικογενειακά θεσμικά πλαίσια που δε θα τα θεωρούν ως εγγυητές αλλά ως υπονομευτές της προσωπικής ολοκλήρωσης των ατόμων.

Ο σκεπτικισμός της γυναίκας απέναντι στο θεσμό του γάμου και στην παραδοσιακή αντίληψη περί μητρότητας (πρβλ. Μουσούρου, 1985, σελ. 23) γίνεται αντιληπτός και με την παρακολούθηση της εξέλιξης του αριθμού γεννήσεων εκτός γάμου (βλ. Πίνακα 4).

Αν πάρουμε υπόψη μας ότι ακόμα και σήμερα οι γεννήσεις εκτός γάμου δεν είναι μετρήσιμες, αφού γίνονται σε καθεστώς ημι-παράνομο, εντούτοις παρατηρείται μια αύξησή τους τη δεκαετία του 1980 που αναμφίβολα επιβεβαιώνει τα όσα υποστηρίξαμε περί νέων στάσεων και συμπεριφορών της γυναίκας. Ενώ μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι γεννήσεις ζώντων εκτός γάμου στο σύνολο των γεννήσεων ζώντων κυμαίνονται γύρω στο 1.4%, δέκα αργότερα σχεδόν διπλασιάζονται αφού θα φτάσουν το 1993 στο 2.8%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΕΚΤΟΣ ΓΑΜΟΥ

ΕΤΟΣ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ ΖΩΝΤΩΝ ΕΚΤΟΣ ΓΑΜΟΥ ΕΠΙ 1000 ΓΕΝΝΗΘΕΝΤΩΝ ΖΩΝΤΩΝ
1956	14.6
1960	12.4
1965	10.6
1970	11.1
1975	13.2
1980	14.6
1981	15.8
1982	14.8
1983	15.5
1984	16.7
1985	18.0
1986	18.2
1987	20.9
1988	20.6
1989	20.6
1990	21.7
1991	23.8
1992	26.4
1993	28.4

Πηγές:

- Ε.Σ.Υ.Ε. 1994β, Πίνακας ιστ', σελ. 43.
- Ε.Σ.Υ.Ε. Δ/ση Πληθυσμού.

Η αύξηση αυτή παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις αν λάβουμε υπόψη μας ότι σημειώνεται παράλληλα με τη διάθεση των προληπτικών και κατασταλτικών μέσων ελέγχου των γεννήσεων. Η σχέση αυτή εξάλλου μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι έχει αρχίσει να διαμορφώνεται ένας νέος τύπος ανύπαντρης μητέρας που δεν αποδέχεται πια υποτακτικά τους ρόλους που της αναθέτουν αλλά αντιστέκεται, κρίνει και τοποθετεί τον εαυτό της στη θέση που θεωρεί ότι δικαιούται, χωρίς να μπορούν να λειτουργήσουν ανασταλτικά γι' αυτήν οι κοινωνικές προκαταλήψεις και καταναγκασμοί.

Ένα βασικό στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της παραπάνω άποψης είναι η ηλικία της άγαμης μητέρας. Όπως επισημαίνει η Μουσούρου "ένα υψηλό ποσοστό άγαμων μητέρων (με τάση, μάλιστα, να είναι η πλειονότητα) δεν είναι νεαρής ηλικίας", γεγονός που αυξάνει τις πιθανότητες να έχει πρόσβαση στον εργασιακό χώρο αλλά και η εκτός γάμου γέννηση να είναι συνειδητή επιλογή της (Μουσούρου, 1989, σελ. 166 κ.επ.).

Προς το ίδιο συμπέρασμα μας κατευθύνει και το γεγονός ότι το ποσοστό των παιδιών που γεννήθηκαν εκτός γάμου και οι μητέρας τους δεν τα έδωσαν σε ίδρυμα αλλά ανέλαβαν να τα κρατήσουν οι ίδιες, βαίνοντας αυξανόμενο (βλ. Μαντζιάφου - Καννελοπούλου, 1981, σελ. 222-223 και Σταυροπούλου κ.ά., 1986).

Όσο δεν κάμπτεται η αντίσταση των ανδροκρατούμενων κέντρων εξουσίας για επαναπροσδιορισμό των ρόλων των δύο φύλων και όσο η γυναίκα επιτυγχάνει να διατηρεί τη θέση της στην παραγωγή που θα της εξασφαλίζει την οικονομική αυτοδυναμία της, είναι βέβαιο ότι τις επόμενες δεκαετίες θα έχουμε μεγάλη αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου και κατά συνέπεια των μονογονεϊκών οικογενειών γενικότερα (Μαντζιάφου - Καννελοπούλου, 1981, σελ. 266-267), έστω κι αν το κράτος - παρόλο που υποχρεώνεται λόγω μειωμένης γεννητικότητας - δεν τις ενισχύει αρκετά.

Ένα σοβαρό πλήγμα κατά των οικογενειακών θεσμών - ως αποτέλεσμα, συνειδητής αυτή τη φορά, συμπεριφοράς της γυναίκας που αμφισβητεί την αξία του παραδοσιακού γάμου - θα είναι γεγονός, ενόψει μιας περιόδου που φαίνεται πως θα αρχίσει να ανατέλλει και κατά την οποία η κατάσταση αναμονής και αναζήτησης νέου πλέγματος σχέσεων θα την χαρακτηρίζει.

IV

Η μείωση της γεννητικότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα, δηλωτική των ανακατατάξεων που σημειώνονται την τελευταία 40ετία στις σχέσεις των δύο φύλων με σοβαρούς αντίκτυπους στο σύνολο των οικογενειακών θεσμών, δεν είναι άμεσο και αποκλειστικό προϊόν της σημειούμενης μετατόπισης του κέντρου βάρους της οικονομίας από τον πρωτογενή στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα παραγωγής.

Ο παράγοντας αυτός αποτελεί την αρχή μιας σειράς αιτιακών σχέσεων που αρχίζουν να εκδηλώνονται στην Ελλάδα γύρω στο 1960 και η πρώτη απτή συνέπειά του είναι η απαλλαγή της οικογένειας από την επιτακτική ανάγκη παραγωγής εργατικών χεριών για κάλυψη των αναγκών της. Στο εξής η παραγωγή εργατικών χεριών θα εξακολουθήσει βέβαια να γίνεται από την οικογένεια αλλά σε περιορισμένη και οικογενειακή μονάδα κλίμακα, έμμεσα και ως εκ τούτου μη συνειδητά, λόγω των περιορισμένων αναγκών της βιομηχανοποιημένης εν πολλοίς παραγωγικής διαδικασίας και του γεγονότος ότι η μετατόπιση της παραγωγής αγαθών εκτός της οικογενειακής μονάδος δεν επιβάλλει άμεσα κάτι τέτοιο ώστε να γίνεται αισθητή αυτή η υποχρέωση από τα μέλη της.

Βέβαια η είσοδος της γυναίκας στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα παραγωγής θα λειτουργήσει αρχικά υποβοηθητικά όχι μόνο για το κεφάλαιο που βρίσκεται στην πρώτη φάση της διεισδυτικής του λειτουργίας στις ελληνικές δομές αλλά και για την ίδια την οικογένεια χωρίς να θιγεί ο εκμεταλλευτικός για τη γυναίκα χαρακτήρας της.

Όμως το βάρος των πολλαπλών ρόλων που επωμίζεται η γυναίκα αρχίζει να γίνεται αισθητό, αφού η αμειβόμενη εργασία της όχι μόνο δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης της προσφοράς της στην οικογένεια και την κοινωνία γενικότερα, αλλά επιπλέον δημιουργεί τις προϋποθέσεις για διεκδίκηση ισότιμων σχέσεων με το άλλο φύλο (Heer, 1976), ακόμα και όταν η ίδια βρίσκεται σε συνειδησιακή σύγχυση.

Η θέση της στο νέο εργασιακό χώρο και η πάλη της για ισότιμες σχέσεις θα ενισχυθεί αποτελεσματικά από τα γνωσιολογικά εργαλεία που θα αποκτήσει με τη σταδιακή διείσδυσή της σ' έναν ακόμη ανδροκρατούμενο χώρο, αυτόν της εκπαίδευσης.

Η διεύρυνση των οριζόντων της την οδηγεί έτσι - ιδίως μετά το 1980 - σε συγκεκριμενοποίηση νέων αξιών, στάσεων και συμπεριφορών με κεντρικό άξονα την ανάπτυξη και ολοκλήρωση της προσωπικότητάς της. Εύκολα έτσι θα γίνει αντιληπτό από μέρους της ότι απαιτείται επαναπροσδιορισμός του περιεχομένου των ρόλων που της έχουν ανατεθεί προκειμένου να δικαιώσει την ανθρώπινη φύση της. Πρωτίστως σημασίας προς αυτή την κατεύθυνση ο ρόλος της μητέρας.

Επανεξετάζοντας και αναθεωρώντας την ιδεολογία που είναι συνυφασμένη με την ανδροκεντρική οικογένεια θα αρχίσει να απορρίπτει τα πατριαρχικά ιδεολογήματα περί ολοκλήρωσής της μέσω της μητρότητας καθορίζοντας τόσο τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσει όσο και τη χρονική περίοδο που θεωρεί ως πλέον κατάλληλη για τεκνογονία, μη διστάζοντας άλλες φορές να την αποσυνδέσει ακόμα και απ' αυτό το οικογενειακό σχήμα.

Η συχνά μάλλον θετική στάση του συζύγου σε θέματα που άπτονται του οικογενειακού προγραμματισμού, οφείλεται κύρια στις νέες συμπεριφορές που επιτάσσει το ατομικιστικό πνεύμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και λιγότερο σε εθελουσία απεμπόληση από τον ίδιο των μέχρι πρότινος κυριαρχικών του δικαιωμάτων στη διεύθυνση και λειτουργία της οικογενειακής μονάδας.

Αντίθετα, οι νέες στάσεις της γυναίκας απέναντι στη μητρότητα αποτελούν μια πρώτη έκφραση της βούλησής της να αποτινάξει τον πατριαρχικό ζυγό αρνούμενη να συνεχίσει να στηρίζει την εκμεταλλευτική γι' αυτή φύση της παραδοσιακής οικογένειας και αγωνιζόμενη για την πραγμάτωση του οράματός της, τις ισότιμες συντροφικές σχέσεις με το άλλο φύλο. Είναι η πρώτη φορά ίσως που αισθάνεται ότι ελέγχοντας το σώμα της αρχίζει να ελέγχει το είναι της.

Βιβλιογραφία

- Blood R.O. (1976): "The Husband-Wife Relationship", in: Nye F.I. Hoffman L.W., *The Employed Mother in America*, Greenwood Press, Connecticut, σελ. 282-305.
- Γεωργιάς Δ. (1986): "Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61, σελ. 3-29.
- Comer L. - Reed E. - Goldman E. (x.x.ε.): Ο μύθος της μητρότητας, μετάφρ. Ν. Αλεξίου, *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα γ' έκδοση.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1962): Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1961. Δειγματοληπτική επεξεργασία, Αθήνα.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1968): Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1961, Αθήνα.
- Ε.Σ.Υ.Ε. (1972): Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1971, Αθήνα.

- E.Σ.Υ.Ε. (1973): Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1971, Αθήνα.
- E.Σ.Υ.Ε. (1975): Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1971, Αθήνα.
- E.Σ.Υ.Ε. (1983): Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1982, Αθήνα.
- E.Σ.Υ.Ε. (1984): Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981, Αθήνα.
- E.Σ.Υ.Ε. (1985): Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981, Αθήνα.
- E.Σ.Υ.Ε. (1994α): Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1990-91, Αθήνα.
- E.Σ.Υ.Ε. (1994β): Στατιστική της Φυσικής Κινήσεως του Πληθυσμού της Ελλάδος έτους 1987, Αθήνα.
- Heer D.M. (1976): "Dominance and the Working Wife", in: Nye F.I. - Hoffman L.W., *The Employed Mother in America*, Greenwood Press, Connecticut, σελ. 251-262.
- Hoffman L.W., (1976): "The Decision to Work", in: Nye F.I. - Hoffman L.W., *The Employed Mother in America*, Greenwood Press, Connecticut, σελ. 18-39.
- Κακλαμανάκη P. (1979): Η θέση της ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην πολιτεία, Παιδεία, Αθήνα.
- Κοτσαμάνης B. (1993): "Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές. Μερικές σκέψεις με αφορμή τους πρόσφατους προβληματισμούς για το "δημογραφικό" πρόβλημα της Ελλάδας", *Εκλογή*, 97, σελ. 119-143.
- Μαγγιώρου M. (1985): "Ο λειτουργισμός στην πολιτική θεωρία και οι επιπτώσεις του στη γυναικεία καταπίεση", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 57, σελ. 3-23.
- Μαντζιάφου-Κανελλοπούλου M. (1981): *Οικογένειες με ένα γονέα*, Αθήνα.
- Michel A. - Texier G. (1964): *La condition de la française d' aujourd'hui*, Gonthier, Gen...ve.
- Michel A. (1987): *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, μετάφρ. Λ.Μ. Μουσούρου, Gutenberg, Αθήνα.
- Μουσούρου Λ.Μ. (1985): *Οικογένεια και Παιδί στην Αθήνα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής έρευνας*, Εστία, Αθήνα.
- Μουσούρου Λ.Μ. (1989): *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μουσούρου Λ.Μ. (1993): *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μπαλούρδος Δ. (1988): "Η γονιμότητα ως καταναλωτικό αγαθό: Μια μικροοικονομική προσέγγιση για την Ελλάδα (1960-1983)", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69, σελ. 112-133.
- Myrdal A. - Klein V. (1970): *Women's Two Roles. Home and Work*, Routledge and Kegan Paul Ltd, London.
- Νικολαΐδου M. (1975): "Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 25, σελ. 470-506.
- Νικολαΐδου M. (1981): "Η γυναίκα στην Ελλάδα. Δουλειά και χειραφέτηση", Καστανιώτης, Αθήνα, β' έκδοση.
- Πανταζή - Τζίφα K. (1984): *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, Νεα Σύνορα - Λιβάνη, Αθήνα.
- Sharpe S. (1982): *Just like a girl. How Girls Learn to be Women*, Penguin Books, Middlesex.

- Σινόπουλος Π.Α. (1986): "Ο επαγγελματικός χρόνος της γυναίκας και η κοινωνική ποινή της", Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 61, σελ. 212-230.
- Σταυροπούλου Ε., Κουσίδου Τ., Σαχινίδη Μ., Καπλάνη Ι. (1986): "Μητρική μονογονεϊκή οικογένεια. Οικονομική, κοινωνική και ψυχολογική θεώρηση", Εκλογή, 69, σελ. 39-48.
- Συμεωνίδου Χ. (1986): "Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος για την Περιφέρεια Πρωτεύουσας", Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 61, σελ. 188-200.
- Συμεωνίδου Χ. (1989): "Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης", Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 74, σελ. 141-156.
- Συμεωνίδου Χ. (1992): Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα.
- Τάκαρη Ν. (1978): Η κοινωνική και επαγγελματική θέση της σημερινής γυναίκας, Αθήνα.
- Τάκαρη Ν. (1984): Η Γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση, Αθήνα.
- Τσαλκάνης Α. (1993): "Η διάσπαση της οικογένειας", Εκλογή, 99, σελ. 258-270.
- Τσαούσης Δ.Γ. (1991): Κοινωνική Δημογραφία, Gutenberg, Αθήνα.
- Χλέτσος Μ. (1988): "Οι γυναίκες και η αγορά εργασίας", Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 68, σελ. 128-138.
- Wearing B. (1984): The Ideology of Motherhood, G. Allen and Unwin, Sydney.